

Dini Metin ve Geleneklerde Mitra Kültü ve Mitraizm Üzerine Bir İnceleme

Dr. Mahmut POLAT

Bingöl Milli Eğitim Müdürlüğü

m-plt@hotmail.com, ORCID:http://orcid.org/0000-0003-0362-767X.

Dr. Sedat ALTUNKANAT

Adana Milli Eğitim Müdürlüğü

dinlertarihi_33@hotmail.com, ORCID:http://orcid.org/00090000-7858-8957

Özet

Anadolu, Hindistan, İran'da Güneş kültüyle ilintili olan Mitra kültü etkin olmuştur. Hint ve İran dini metin ve ritüellerinde Mitra adı ve kültü genişçe yer almıştır. Halen Zerdüştî gelenekte devam etmektedir. Aynı adı taşıyan Mitraizm dini geleneği ise MÖ 1. asırda Romalılar döneminde Sır dini şeklinde ortaya çıkmış, 5. asra kadar varlığını Anadolu'da ve Roma topraklarında sürdürmüştür. Roma askerleri ve tüccarlar tarafından benimsenen Mitraizm, Roma'nın egemenliğiyle Avrupa ve Kuzey Afrika'ya kadar yayılmış, yerel kültürlerle karışarak çeşitli biçimler almıştır. Hristiyanlık Roma'nın resmi dini olunca yasaklanan ve baskıya maruz kalan Mitraizm gerileyip, tapınakları yıkılmıştır. Mitraizm varlığını Gnostikler arasında sürdürerek tarihe karışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mitra, Mitraizm, Rigveda, Avesta, Yunan-Roma Mitolojisi

A Study on Mithraic Cult and Mithraism in Religious Texts and Traditions

Abstract

The cult of Mitra, which is related to the cult of the Sun, was active in Anatolia, India and Iran. The name and cult of Mitra has been widely used in Indian and Iranian religious texts and rituals. It still continues in the Zoroastrian tradition. The religious tradition of Mithraism, which bears the same name, emerged in the Roman period in the 1st century BC in the form of the religion of mystery, and continued its existence in Anatolia and Roman lands until the 5th century. Mithraism, which was adopted by Roman soldiers and merchants, spread to Europe and North Africa

under the rule of Rome, and took various forms by mixing with local cults. Mithraism, which was banned and subjected to oppression when Christianity became the official religion of Rome, declined and its temples were destroyed. Mithraism survived among the Gnostics and disappeared into history.

Keywords: Mithra, Mithraism, Rigveda, Avesta, Greek-Roman Mythology

GİRİŞ

Mitra'yla ilgili temel bilgiler Hinduizm'in kutsal metni Rigveda'da ve Zerdüştiliğin kutsal kitabı Avesta'da bulunmaktadır. Tarihsel süreçte çeşitli din ve kültürlerin karşılaşması, etkileşimde bulunması nedeniyle Mitra'nın çeşitli form ve anlayışları bulunmaktadır. Ortak yönler çok olmakla beraber bazı farklılıklar da içermektedir. Gizemli dinsel yapısı olan Mitraizm hakkında ise yeterli kaynak bulunmamaktadır. Mevcut dini metinler, edebi, tarihi, arkeolojik, sanatsal kaynaklar, veriler araştırmacıların bakış açısına göre farklı biçimlerde yorumlanabilmektedir. Yapılan araştırmalar Mitraizm'in anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Tarihsel gelişim sürecine uygun olarak temel dini kaynaklardan Rigveda ve Avesta'ya başvurarak Mitra'nın işlevini, konumunu irdedeleyeceğiz. Kaynaklardan Mitraizm'in yapısını, inançlarını, geleneğini araştıracağız. Antik Yunan ve Roma'da etkin olan mitoloji, dini ve ahlaki-felsefi anlayışların Mitraizm'in gelişiminde olası etkisini inceleyeceğiz. Mitra kültü ile Mitraizm geleneği arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları tespit etmeye çalışacağız. Doktora semineri olarak çalıştığımız Mitraizm konusunu yayınlamadık. Bu araştırmamızda dini metinler ve gelenekler üzerinden daha detaylı ve karşılaştırmalı inceleyeceğiz.

1-Tarihi Kaynaklarda Mitra

Sanskritçe'de "mitra", Avestaca "mithra, Eski Farsça "mithra", Pehlevice "mitr", Farsça "mihir" biçiminde olan mitra sözcüğü yemin, antlaşma, sözleşme, dostluk, sevgi ahdi, arkadaş, müttefik, aracı, vasıta, arabulucu anlamlarına gelmektedir.¹ Mitra, doğruluk, aydınlık, aracılık ve

¹ İbrahim Purdavud, Yeştha, İntişârât-ı Danişgâh-i Tehran, 2. Baskı, Tahran 1347 hş. c.1, s. 293,401; Muhammed Mukaddem, Costar-i Derbare-yi Mehr u Nahid, İntişârât-ı Hirmend, 3.Baskı, Tahran 1388 hş. s.66

ışığın simgesidir.² Aryanlarda güneş ışığını, aydınlığı kutsamanın, tapınmanın karşılığı Mitra'dır. Hint ve İranlıların kutsal metinlerinde yer alan Mitra, adaleti, doğruluğu, düzeni sağlayan ortak tanrısal varlıklardan, fenomenlerden biridir.³

Mitra adı Hititlerle Mitanniler arasında M.Ö. 1380'de yapılan antlaşma metninde, Hint tanrılarından Indra, Varuna ve Nasatya ile birlikte geçer.⁴ Mitanniler döneminin dinsel verileri ile ilgili yeteri bulgular olmadığından bu dönemin Mitrası'nın özellikleri tam olarak bilinmemektedir. Ahameniş şahları (m.ö.550-m.ö. 330) Pers Yazıtlarında Mitra'nın yardımını dilerler.⁵ İran'da yönetici sınıf, askerler Mitra'yı kendi koruyucuları olarak görürler. Bu yüzden Anadolu'da, Ahamenişlere bağlı krallar, yöneticiler Mitra'ya bağlı olduğu belirtilir.⁶

Ksenophon'a göre Ahamenişler döneminde Güneş tanrısı Mitra'ya kurban edilmek üzere bazı bölgelerden vergi olarak at alınırdı.⁷ Herodotus, Perslerin kurban sundukları varlıklar/tanrılar arasında güneşin olduğunu belirtir. Eserinde tanrılardan biri olarak Mitra adına yer verir.⁸

Ahamenişler döneminde Magi isyanı /Gaomata olayı sonrası din adamı sınıfının sürgün edilmeleri, Batıya gitmeleri ve gezginci rahipler tarafından Mitra inancının Anadolu'da yayılmaya, gelişmeye başladığı varsayılır.⁹ İskender'in İran seferiyle (m. ö. 330) Helen kültü İran'a ulaştığı, Doğu ve Batı kültür, gelenek ve inançlarının birbirini etkilediği ifade edilir.¹⁰ Partlar (m.ö.247-m.s.224) döneminde Mitra'nın Anadolu'da etkin olduğu görülmektedir.¹¹ İran'da önemli kişiler, Anadolu'da Krallardan bazıları Mitra'yla ilgili Mehrdad, Mihirdad, Mitridates vb. adlar verilmişti.

¹² Mevcut tarihi metinlerdeki bilgiler yetersiz olduğundan Mitra'nın kimliği, kültürün yapısıyla ilgili bilgiler sınırlıdır.

² Nimet Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2008, s.520; Çiğdem Dürüşken, *Roma'nın Gizem Dinleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s.146

³ Mehri Bakır, *Dinhayi İran-ı Bastan*, Neşr-i Katre, 3. Baskı, Tahran 1387 hş. s.143; Yıldırım, 2008: 520-521

⁴ Purdavud, Yeştha, c.1, s.395; Bakır, s.143; Mehmet Alıcı, *Kadim İran'da Din, Ayışığı* kitapları, İstanbul 2012, 23-24.

⁵ Haşem Razi, *Amuşeş-i Hattı Mihi, İntişârât-ı Behçet*. 3. Baskı, Tahran 1392 hş. s.172; Bakır, s.144.

⁶ Purdavud, Yeştha, c.1, s.408-410

⁷ Ksenophon, *Anabasis*, On Binlerin Dönüşü, çev. Ari Çokona, İş Bankası Kültür Yayınları, IV. Baskı, İstanbul 2019, s.121.

⁸ Herodotus, *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen, İş Bankası Kültür Yayınları, xv. Baskı, İstanbul 2019, 75.

⁹ Franz Cumont, *Dini Mehri*, çev. Ahmed Acudani, Neşr-i Sales, Tahran 1387 hş. 47; Hayrettin Kızıl, *Mitra'dan Mitras'ın Sırlarına, Mitraizmin Kuruluş Serüveni*, Ekev Akademi Dergisi, Yıl: 17, S.55 (Bahar 2013), (113-136), 116-117.

¹⁰ Mehrdad Bahar, *Edyan-ı Asyayi*, Neşr-i Çeşme, Tahran 1388 hş. s.212-216; Cumont, s.52

¹¹ Mary Boyce, *Zerdüştiyan*, çev. Asker Behrami, İntişârât-ı Kaknus, Tahran 1389 hş. s.129; Mircea Elideda, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş, İstanbul 2009, c. II, s.367

¹² Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s.520; Erkan İznik, *Anadoluda Mitra Kültü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999, s.128

2- Dini Geleneklerde Mitra

Mitra kültüyle ilgili en önemli verileri Hint Kutsal Metinleri Vedalar ile Zerdüşti Kutsal Metni Avesta kitabı içermektedir. Bu metinleri detaylı inceleyeceğiz.

2.1. Hint Geleneğinde Mitra

Mitra adı Hinduizm'in kutsal kitaplarından Rigveda'da geçer. Genelde Gök tanrısı Varuna ile birlikte yer almaktadır. Mitra bir ilahide tek başına yer alır. Mitra güneş ışığını temsil eden, aydınlık ve yemin tanrısı konumundadır. Hindistan'da Vedalar döneminde önemli yeri olan Mitra, Hindu kutsal kitaplarından Upanişadlar'da adı birkaç kez geçer. Daha sonraki dönemlerde ise önemini kaybetmiş ve kaybolmuştur.¹³

Rigveda'da Mitra; Aditi'nin çocuğudur, yaratılmışların en soylularındandır. Evi göktedir. Casusları vardır. Gök ve yerin yöneticilerden, koruyucu ve kurtarıcı tanrılardandır. Mitra, aldatılamaz, akıllı, bilge ve güçlüdür. Düzeni, doğruluğu korur ve yasayı yayar. Görkemli arabası, sığırları var, dünyayı ışıkla düzenler. İnsanları gözetir, önderlik, rehberlik eder ve beladan korur. Uyumaz, yalanı kovar, düşmana korku salar ve öldürür. Mitra, bereket kaynağıdır, şarkı/ilahi söyler, nimet, saadet verir, yağmur gönderir. İnsanların dostudur, onları canlandırır. Mitra'ya dua edilir, ilahi söylenir, övülür. Ondan koruma talep edilir, merhametine sığınılır. Kurban olarak ona süt, soma içkisi, yağ sunusunda bulunulur. Bilgelik, lütuf, nesil, zenginlik ve savaşta yardım dilenilir, o da yardım eder.¹⁴

Güneş doğduğunda Mitra ve Varuna'ya sunuda bulunulur dua edilir. Günde üç kez bunlara tapınılır.¹⁵

Hint Mitra'sının Özellikleri: Mitra, insanların ve kanunların bekçisi, koruyucusudur. Egemenliği, ahlaki ve maddi düzeni korur. İnsanlarla tanrılar arasında arabulucudur, antlaşmaları

¹³ Korhan Kaya, Hint Mitolojisi Sözlüğü, İmge Yayınları,3.Baskı, Ankara 2003,s.127-128; Korhan Kaya, Upanishadlar, İş Bankası Kültür Yayınları, V. Baskı, İstanbul 2017,s.86, 203;

¹⁴ Kaya Rigveda, s. 18, 40, 106, 111, 123, 124, 138, 139, 151, 153, 294, 295, 298, 352, 386, 393, 408-414, 420, 437, 438, 452, 487, 492, 533, 535, 537, 543, 544, 550-553, 628, 655, 799, 946, 978

¹⁵ Kaya Rigveda, s. 244, 553, 555

düzenler, barışı korur, selamet bahşeder. Yağmur yağdırır, bereket verir, çiftçileri korur. ¹⁶

Hintlilerde Güneş Kültü ve Kurban Geleneği;

Güneş kültü Hintlilerde bulunur, doğudaki tanrı olarak betimlenir, güneş doğduğunda, yükseldiğinde ve batarken ona dua edilir.¹⁷ Tanrılara kanlı kurban sunma geleneği Vedalar döneminde bulunmaktadır. At, boğa, öküz, ine, koç, keçi kurban edilirdi. ¹⁸ Erken dönem Hint geleneğinde Mitra güneş kültüyle ilişkili tanrısal varlık konumundadır.

2.2. İran Geleneğinde Mitra

Mitra; ışık, aydınlık, antlaşmaları gözetten tanrısal varlık konumundadır.¹⁹ Zerdüşt döneminde eski Aryan tanrısal varlıkları gibi önemi ve etkinliği azaldığı belirtilen Mitra, Avesta’da yazata/meleğimsidir. ²⁰ Zerdüştiliğin kutsal kitabı Avesta’da Mihr Yeşt bölümü ve Mihr Niyayış/Mihr duası bulunmaktadır. ²¹ Bunlar yazata Mitra adınadır.

Avesta/Mihr Yeşt’te Mitra; Ahura Mazda’nın yarattığı cesur yazatalardan/ meleğimsilerden biridir. Mitra’nın yazatalardan yardımcıları bulunur. Mitra, akıllı, aldatılamaz, bilgili, güçlü, hızlı, iyiliksever ve önderdir. Hara dağının zirvelerini tutar. Arilerin ülkelerini gözetir. Bin kulağı, on bin gözü vardır. Her zaman uyanıktır, uyumaz, yıldız gibi parlar. Daevaları/şeytanımsıları, perileri cezalandırır. Şeytanımsı varlıklar ondan korkar ve kaçarlar. Savaşçıdır, ordu yönetir, toplantılara başkanlık eder. Yöneticilere egemenlik bahşeder. Atlara hız verir, doğru olan savaşçılara yardım eder, zafer kazandırır. İyilere talih bahşeder, zalimlerin bahtını tersine çevirir. Doğruları gözetir, tehlikelerden korur. Antlaşmaları bozana, yalancılara öfkelenir. Kötülüğü engeller, kötülerini cezalandırır, korku salar, öldürür. Mitra, geniş otlakların sahibidir. Bitkileri büyütür, suları çoğaltır, yağmur verir. Evlere bereket, huzur, iyilere evlat, nesil, neşe, sağlık ve sürü verir. Dindar adamın evini ziyaret eder. İyi insanlardan dua, hayvan kurbanı ve sunu bekler. Mitra’ya küçük ve büyük baş hayvan ve kuşlar kurban olarak sunulur, dua edilir, haoma sunusunda bulunulur. Ondandır atlar için hız, süvariler için sağlık, iyiler için bilgelik, güç, şan, şeref, zenginlik ve zafer vermesi

¹⁶ S. M. Rıza Halali Nayini, *Gozide-yi Surudha-yi Rig Veda, Vizaret-i Ferheng u İrşad, Tahran 1385 h.ş. s.536-537; Hayrettin Kızıl, Hint ve İran Mitolojilerine Göre Mitra, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar, Sayı X.Kasım 2013 (26-41) s.28-29*

¹⁷ Kaya, Upanishadlar, s.45, 101,229

¹⁸ Kaya, Rigveda, s.142, 374,819, 894,908

¹⁹ Bakiri, s.147

²⁰ Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 521

²¹ Mahmut Polat, *Zerdüşt’ün Gatha’sı Üzerine Bir Araştırma, Doktora Tezi, Adana 2019, s.9, 33*

istenilir. Duaları Garodman'a/arşa/cennete ulaştırması, maddi ve manevi yaşamda/iki dünyada koruma ve yardım umulur.²²

Avesta/Mihr Niyayişi'de Mitra: Mitra egemen, güçlü, kuvvetlidir. Doğru yargıçtır. Geniş otlakların sahibidir. Ondan bağışlama, iyi yaşam, merhamet, mutluluk, rahatlık, şifa, temizlik, yardım, zafer ve ülkeyi koruması istenilir. Haoma sunusu ona atfedilir.²³

Mitra'nın Silahları: Altın zırh, çekiç, gümüş miğfer, hançer, kılıç, mızrak, ok, yay ve bin çıkıntılı sopa/topuz sahibidir. Dört göksel beyaz atla çekilen altınla süslü savaş arabası vardır.²⁴ Tespitlerimize göre Avesta'da Mitra'nın konumu baskın ve ona atfedilen görevler, sıfatlar daha fazla ve genişçe betimlenmiştir.

İran Mitra'sının Özellikleri; Mitra, adalet ve doğruluğun savunucusudur. Savaşçı ve zafer sağlayandır, orduları yönetir. Doğru ve iyi insanların koruyucusu, ödüllendiricisidir. Yalancı ve kötülerin cezalandırıcısıdır. Mitra, bereket kaynağıdır, nesil ve talih bahşeder.²⁵

Hint ve İran Mitra'sı genel olarak ortak özelliklere sahiptir. Fakat Rigveda ve Avesta incelememize göre İran Mitra'sının savaşçılık yönü, dini ve kültürel yaşamda, gelenekte görünürlük ve etkinlik açısından daha baskındır.

İranlılarda Güneş Kültü ve Kurban Geleneği

Eski İran dini geleneğinde güneş kültü bulunmaktadır. Avesta'da yazata/meleğimsi konumda olan Güneş adına Khurşid Yeşt bölümü ve Khurşid Niyayişi/Khurşid duası yer alır.²⁶ Zerdüştiler günde üç kez Khurşid Niyayişi duasını okurlar.²⁷ İran geleneğinde at, sığır, koyun vb. kanlı kurban sunma geleneği bulunmaktadır.²⁸

Zerdüştilikte Mitra İnancı

Mitra/Mihr, Zerdüştilikte yazata/meleğimsidir. Ahura Mazda'nın görevlendirdiği gözcü, koruyucu, cezalandırıcı, savaşçı, yargılayıcı, zafer bahşeden ized/meleğimsi konumundadır. Mitra

²² Purdavud, Yeştha, c.1, s.423-502; Celil Dustkhah, Avesta, İntişârât-ı Morvarid,17.Baskı, Tahran1392 hş. c.1, s.353-388

²³ İbrahim Purdavud, Khorde Avesta, İntişârât-ı Esatir, 2.Baskı, Tahran 1386 hş. 117-119

²⁴ Purdavud, Yeştha, c.1, s. 492-498

²⁵ Kızıl, *Hint ve İran Mitolojilerine Göre Mitra*, s.35-36

²⁶ Polat, Zerdüş'tün Gatha'sı, s. 11

²⁷ Polat, İran Zerdüştiliği, s. 63, 65; Sular, Günümüzde İran Zerdüştileri, 145

²⁸ Dustkhah, c.1, 300, 317; Purdavud, Yeştha, c.1, s. 247, 489.

adına günde üç kez Mihr Niyayiş duası okunur. Zerdüştî gelenekte ölenin ruhunun geçeceği ve yargılanacağı Çinvat köprüsünde görev yapacak izedlerden biridir.²⁹

Zerdüştî mabedleri, ibadethaneleri olan ateşgedeler Dar-ı Mihr (Mitra'nın sarayı) adını taşımaktadır. Önemli ateşgedelerden biri olan Azer Burzinmih, Mitra adınadır.³⁰

İran takviminde yılın 7. ayı ve her ayın 16. günü Mihr'dir. Mihr (Eylül-Ekim) ayının 16. Günü Mihrican Bayramı olarak kutlanmaktadır.³¹

İran Mitra'sıyla İlgili Yorumlar

Bazı kaynaklarda Mitra'nın, Ahuramazda ile Ehrimen/şeytanımsı varlık arasında aracı olduğu belirtilir.³² Maniheizm'de Mitra canlı ruh, karanlığı kovan elçi olarak betimlenir.³³

Araştırmacılarından Mukaddem, M.Ö. 272'de Mitra adında bir şahsın Doğu İran'da Sakalar arasında kurtarıcı olarak doğduğunu belirtir.³⁴ Bazı eserlerde Zerdüştilik'te beklenen Saoşyant/kurtarıcının Mitra olduğu belirtilir.³⁵

Partlar döneminde Helenizm'in etkisiyle Mitra'nın Saoşyant olarak algılanması, Mesihi iddiaların olması mümkündür. İncelememizde Zerdüştilikte inanılan kurtarıcı Saoşyant ile Mitra arasında bir ilişkiyi ve Ahuramazda ile Ehrimen arasında Mitra'nın arabuluculuğunu teyid edecek veriyi Avesta'da tespit edemedik.

2.3. Ermeni Geleneğinde Mitra

Uzun asırlar İranlıların egemenliğinde kalan Ermenilerin dini geleneğinde Mitra ve güneş kültü görülmektedir. Mitra, Ermenilerde Yüce Tanrı Aramazd'ın oğlu olarak betimlenir. Ermenilerde Mitra/Mihr'i çağrıştıran Mihran, Mihrdat, Mitridat, Mihrnerseh, Mihrşapur, Mehrujan gibi isimler

²⁹ Polat, İran Zerdüştiliği, s.63, 72; Adnan Güneş, Zerdüştilikte Melek İnancı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019, s.89-92.

³⁰ Polat, İran Zerdüştiliği, s. 96, 98; M. Emin Sular, Günümüzde İran Zerdüştileri, Doktora Tezi, Ankara 2018, 135.

³¹ Polat, İran Zerdüştiliği, s.103, 105

³² Mary Boyce, Menabi-i Mektub-ı Din-i Zerdüşti, Merkez-i Dâiretü'l Meârif-i Bozorg-i İslami, 2. Baskı, Tahran 1393 hş. ,s.160

³³ Daryuş Ahmedi, Payan-ı Cihan u Zuhur-ı Mevud, Neşr-i Cevane-yi Tus, Tahran 1386 hş. 78-81

³⁴ Mukaddem, s.59, 84

³⁵ Bkz.dipnot, Dürüşken, s.190

bulunmaktadır. Kadim Ermeni Kiliselerinin çoğunun Mitra tapınakları harabeleri üzerine kurulduğu belirtilir.³⁶

Ermenilerde bahar mevsiminde Mitra (Mihr) adına kutlanılan bayramda ateşler yakılır, törenler düzenlenir. Görünmeyen ateş olarak tanımlanan Mihr, genç adam şeklinde tasvir edilmiştir.³⁷

3. Mitraizm'in Doğuşu

Mitra'nın Romalılarla İranlılar arasında yapılan savaşlar nedeniyle Batılı askerler tarafından benimsendiği, Mitraizm'in cesaret, itaat, disiplin, tertip, erdem, saygı gibi anlayışları içermesinin bunda etkili olduğu söylenir.³⁸

Mitraizm; Mitra kültü, Güneş kültü, Mezopotamya dini gelenekleri, Anadolu, Yunan, Roma gizem kültürleri, Sır dinleri, bazı felsefi akımlar, astrolojik, astronomik anlayışlardan oluşan senkretik gizemli dini akım olduğu belirtilir.³⁹

Yunan'da Helios, Romada Sol İnvincus ile özdeşleştirilen Mitraizm siyasi nedenlerle imparatorlar tarafından desteklendiği, Konstantin'in Hristiyanlığı benimsemesiyle gerilemeye başladığı ifade edilir.⁴⁰ M.S. 391'de yasaklanan Mitraizm ulaşılamayan uzak bölgelerde M. S. 5. asra kadar varlığını sürdürdüğü belirtilir.⁴¹

Mitraizm'in Doğduğu Yer

Mitraizm'in, Mitra kültürünün Babil yıldız kültürüyle karışması nedeniyle Batı İran'da, genel kaniya göreyse Tarsus'ta doğduğu belirtilir.⁴² Klikyalı korsanlar, tüccarlar, köleler arasında Mitraizm anlayışının görüldüğü ifade edilir. Bu yörenin kültürel merkezi olan Tarsus; Grek, Anadolu, Mısır, Ortadoğu kültürler kavşağındadır. Bir dönem Ahamenişlerin egemenliğinde kalan bu kentte bir kısım Persli nüfusta vardı. Bu bölgede felsefi, ahlaki Pisagorasçılık, Stoacılık akımı yaygındı.

³⁶ Andranik Hovian, İranlı Ermeni, Defter-i Pejuheşha-yi Ferhengi, Tahran 1387 hş. s.29-31; Canan Seyfeli, *Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hristiyanlık Öncesi Ermeni Panteonu*, OMÜFD dergisi, sayı 30, 2011, s.164-167

³⁷ Abdurrahman Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Berikan Yayınevi, 3.b. Ankara 2009, s.28-29

³⁸ Bakır, s.170; Walter Burkert, İlkçağ Gizem Tapıları, çev. Sina Şener, İmge Kitabevi, Ankara 1999, s.20

³⁹ Jacques Duchesne-Guillemin, *Din-i İran-ı Bastan*, çev. Rüya Müneccim, Neşr-i İlm, Tahran 1385 hş. s.316

⁴⁰ Burkert, s.135; Dürüşken, s.146;

⁴¹ Bakır, s.158; Eliade, c.II, s.373

⁴² Bakır, s.164-165; Ekrem Sarıkcıoğlu, Din Fenomenolojisi, Fakülte Kitabevi, Isparta 2011, s.50.

Apollon kültü, sır dini özelliklerini taşıyan yerel Sandan (gök, güneş, fırtına, savaş tanrısı) inancı, Attis (ölen dirilen bereket kaynağı) kültü, Perseus (canavarı öldüren, pegasusla uçan, kurtarıcı) kültü, boğa kurbanı geleneği etkindi. Bu kült ve inançların Mitraizm'e yansıdığı, onu etkilediği belirtilir.⁴³ Dolayısıyla Mitraizm'in Tarsus'ta olası gelişmesi için ortam elverişliydi.

3.1. Mitraizm'in Yapısı

Mitraizm; astroloji, eskatoloji, felsefi düşünce, İran, Yunan, Roma, Mezopotamya Güneş kültlerinin izlerini taşıyan askerimsi karakterde senkretik dini anlayıştır. Yayılışı askeri hareketlere bağlıydı. Mitraizm'in liderleri İtalyan/Romalı asıllıydı. Mitra tapınaklarının çoğu Roma'nın Batı eyaletlerinde yayılmıştı. Her grup ortalama 100 üye ile sınırlıydı, askerler, bürokratlar, tüccarlar, köleler yer alırdı. Halka ve kadınlara açık değildi. Diğer dini inançlara sahip olanlar katılamazdı.

⁴⁴ Mitraizm; gizemi tapınış, inanç yenilemesi ve başarı deneyiminin karışımıdır. Dünyevi başarı, uhrevi kurtuluş, perhiz, ahlak, temizlik, kardeşlik, yardımlaşma, dürüstlük ve doğruluğu içerir, iyilikle kötülük arasındaki mücadeleyi yansıtır. Mitraizm'de asketizm, dünyadan uzaklaşma, gezginci rahiplik ve sınıf ayrımı yoktur.⁴⁵

Mitra tapınakları olan Mithraeum/Mihraabeler sade, küçük, gizli yapılardır. Önceleri nehir kıyılarındaki doğal mağaralarda yapılırdı. Daha sonra şehirden uzak yeraltı mağaraları şeklinde inşa edilirdi.⁴⁶ Mağara evreni temsil eder, bu nedenle penceresiz yapılardır. Tavanı yıldız süslemelerini içerir, tapınak içi karanlıktır. Mithraeumlara giriş dar geçitten yapılır, her iki kenarda oturak şeklinde taş kaide yer alır. Aday sade giyinir, nefsinin terbiyeye çalışarak gelecek yaşama hazırlanırdı. Tapınaklarda tanrı tasvirleri yer alır.⁴⁷ Mitra'nın kayadan, doğduğuna inanılır.

⁴³ David Ulansey, *Mitrasın Gizemlerinin Kökeni*, çev. Hüsnü Ovacık, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1998, s.106, 111-112; Münir Yıldırım, *Tarsus'un Dini Tarihine Tarihsel Bir Yaklaşım*, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2006(2) (101-122), s.105-109; Fatih Erhan, *Antik Çağ Kilikia Sikkelerinde Dinsel Tasvirler*, Doktora Tezi, İstanbul 2014, s.205, 210-211

⁴⁴ Bakır, s.159; Eliade, c.II, s.372; Burkert, s.21, 78; Dürüşken, s.154

⁴⁵ Cumont, s.173, 177; Bakır, s.170; Burkert, s.77; Dürüşken, s. 38, 156

⁴⁶ Sarıkçıoğlu, *Din Fenomenolojisi*, s.91; Dürüşken, s.155

⁴⁷ Bakır, s.159-160; Burkert, s.87 Dürüşken, s.155

Mağara, Mitra'nın doğum yeri olan kayayı temsil eder. Bazı taş kabartmalarda nilüferden, inciden doğduğu tasvir edilmektedir.⁴⁸

Mitraizm'de Temel İnançlar

Mitraizm, Sır dini oluşundan dinsel yapısı, inanışları arkeolojik çalışmalarla bulunan resim, çizim, figür, kabartma ve onlarla ilgili yazılar üzerinden tasvir edilmekte, yorumlanmaktadır. Bu durum anlaşılmasını zorlaştırmaktadır.⁴⁹

Mitraizm'e ait kutsal metinler mevcut değildir. Uzmanların tarihi ve arkeolojik bulgu ve verilerden çıkarımlarına göre Mitraistlerin büyük dinlere benzer bazı inançlarının olduğu belirtilir, varsayılır. Tanrı, ruhun ölümsüzlüğü, kıyamet sonrası diriliş, son yargı, cennet, cehennem inanışı vardı.⁵⁰ Mitra'nın gökle yer arasında aracı, uzayın hâkimi olduğuna inanılırdı.⁵¹ Haftanın günleri ile gezegen adı aynı ise onun adına ibadet edilir. Günde üç kez güneşe dua edilirdi. Önemli günleri Pazar'dır. 25 Aralık Güneşin doğuşu bayramı olarak kutlanır. Törenlerden sonra ekmek şarap sunulur.⁵² Boğa kurbanın yaratılışa ve yaratılışın devamlılığını sağladığına inanılırdı. Kan ile yıkanmanın ruhu günahlardan arındırıp, bedeni canlandığı, cesaret ve kuvvet verdiğine, kurtuluşa ulaştırdığına inanılırdı.⁵³

Kanaatimizce bunlar kurumsal dinler ve halka açık kültürlerdeki inançlar gibi kesin görülmemeli, bir bakıma uzmanların çeşitli verilerden çıkarımlarıdır. Güneş tanrı inancı, ruhun ölümsüzlüğü, Mitra'nın tanrısal elçiliği, kurtarıcılığı kuvvetle muhtemel görünmektedir.

Mitraizm'e Aday Kabulü

Mitraizm'e girmek isteyen aday ailesini terk edip gruba katılırdı. İki kişi adayla ilgilenirdi. Oruç tutma/perhiz yapma, karda yürüme, uzun süre yüzme, hendek atlama, hayvan taklidi yapma, vücudu yaralama, ateşten geçme, ateşle dağlama gibi kolaydan zora doğru engelleri aşmak zorunda olan aday bunlarla cesaretini, dayanıklılığını ve iyi niyetini ispatlamış olurdu. Adaya temel esaslar öğretilir, sağ elini kaldırarak sırları kimseye açmayacağına yemin ettirilirdi. Sonra aday rehberin

⁴⁸ Mukaddem, s. 112-114; Ulansey, s.47; Dürüşken, s.155

⁴⁹ Boyce, Zerdüştîyan, s. 129

⁵⁰ Cumont, s. 127, 193; Dürüşken, s.154

⁵¹ Cumont, s. 142;Ulansey, s.113-116

⁵² Cumont, s.166, 171-172,193

⁵³ Cumont, s.186-187; Dürüşken, s.149

elini tutarak sıkarak, rehber de onun elini mühürle dövmelelerdi.⁵⁴ Aday çıplak, gözleri kapalı halde rehber tarafından yıkanır. Yere düşürülen, konulan ve yerde ölü gibi yatan aday rehber tarafından yerden kaldırılır. Bununla yeniden doğuş sembolize edilmiş, adaya yenilenme öğretilmiş olurdu.⁵⁵ Floransa müzesindeki bir yazıta göre adayın yemin metni; ‘‘Yeri gökten, aydınlığı karanlıktan, günü geceden, dünyayı bozukluktan, yaşamı ölümden, nuru zulmetten, oluşu bozuluştan ayıran tanrının adıyla iman eder, temiz, derin kanaatle yemin ederim ki bana rehberlerim, dindaşlarım ve kardeşlerim tarafından açıklanan sırları ifşa etmeyeceğim’’.⁵⁶

Mitraizm’de Erginlenme Aşamaları

Mitraizm’de aşılması gereken yedi aşama vardı. Bu aşamalar ruhun gökteki yükselişini sembolize etmektedir. Her aşamanın kendine özgü başlık örtüsü, sembolleri var. Adayın ilerlemesi, aşamaları geçmesi için teoloji, yıldız bilimi ve fal bilmesi gereklidir. Mitraistler birbirlerine kardeşler şeklinde hitap ederlerdi.⁵⁷ Bu erginlenme aşamalarında mitraist birey, ruh ve evren birlikteliğini hisseder, deneyimler aşkınlığa ulaşır.⁵⁸

Birinci Aşama: Corvus/Kuzgun

Adayın günahlardan kurtuluşunu, suyla arınıp yeniden dirilmesini sembolize eder. Kuzgun aşamasındaki aday şarkı söyleme ve kutsal içki sunmayla görevlidir. Merkür’ün gözetimi altındadır. Corvus’un sembolü iki yılanın halka şeklinde sarılı olduğu sihirli asa ve kadehtir. Kuzgun kuşu tanrıların habercisi, müjdecisi, rüzgârın sembolüdür. Boğa kurbanında tanrının haberini Mitra’ya ulaştırır.⁵⁹ Bazı yorumlara göre kuzgun ölümle ilintilidir, sembolik olarak ölen bireyi doğum ve ölümün sembolü olan Ay’a taşır, yeniden doğuşuna katkı sağlar.⁶⁰

İkinci Aşama: Nymphus/Eş/Usta

Mitra’nın manevi eşi/gelini olarak düşünülen adaya duvak/bere takılır, eline lamba verilir, bir kap suyu Mitra’nın heykeline sunar. Tapınağı aydınlatmakla görevlidir. Kap, adayın kalbini, su aşkını ve bağlılığını sembolize eder, mistik âlemden gizem yolculuğuna başlamış, şaşkınlıktan sıyrılmış,

⁵⁴ Cumont, s.164-165; Bakiri, s.171-172; Burkert, s.167-168; Dürüşken, s.156

⁵⁵ Martin Vermaseren, *Ayini Mitra*, çev. Bozorg Nadirzad, Neşr-i Çeşme, Tahran 1390 hş. s.159-160

⁵⁶ Vermaseren, s.158

⁵⁷ Vermaseren, s.167; Bakiri, s.173;

⁵⁸ Joseph Campbell, *Batı Mitolojisi*, çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi, 3.Baskı, Ankara 2003, s.236

⁵⁹ Vermaseren, s.171-172; Cumont, s.145-146; Bakiri, s.173

⁶⁰ Campbell, s.235

artık Venüs'ün gözetimi altındadır. Nymphus'un sembolü baş ve yüzü kapatan başlık ve meşaledir.⁶¹

Üçüncü Aşama: Miles/Asker

Adayın eski yaşamdan, maddi dünyanın bağlarından kurtulduğu aşamadır. Bağlı bir ipi çözer, ona taç verilir, başından çevirir, omzuna koyar. Mitra'yı önder, başının tacı kabul ettiğini, onun askeri olduğunu sembolize eder. Artık Mars'ın gözetimindedir. Kahverengi elbise giyer, sol omzunda torba taşır. Miles'in sembolü toprak, torba, hançer, külahtır.⁶²

Dördüncü Aşama: Leo/Aslan

Bu aşamada adayın elleri balla yıkanır, suya dokunmaz, bu sağlık, bereket ve günden arınmışlığı sembolize eder. Hazırlanan yemeği tören alanına götürür. Mitra'nın güneşin arabasıyla göğe çıkmadan önceki son akşam yemeğini/ekmek-şarap ayinini sembolize eder. Artık Jupiter'in gözetimi altındadır. Mor elbise giyinir, ateşi sembolize eder. Leo'nun sembolü ateşi karıştırmak için küçük kürek ve çengidir/müzik aletidir.⁶³

Beşinci Aşama: Persa/Persli

Adayın hayvani yönden kurtulduğu, bilgeliğe ulaştığı aşamadır. Persli, meyvelerin koruyucusudur. Artık Ay'ın gözetimi altındadır. Gri renkli elbise giyinir. Persa'nın sembolü oraktır.⁶⁴ Bir başka yorumu göre harp'tır.⁶⁵

Altıncı Aşama: Heliodromos/Güneşin Habercisi

Adayın üzerinde güneş, ateş, kan ve canlılığın simgesi kırmızı elbise bulunur. Artık Güneş'in gözetimi altındadır. Heliodromos'un sembolü kamçı, meşale ve taçtır.⁶⁶

Yedinci Aşama: Pater/Pir

Grubun öğreticisi, lideri ve Mitra'nın temsilcisi konumundadır. Üyeleri seçme ve sırları öğretme, tören yönetme görevi bulunur. Artık Satürn'ün gözetimindedir. Giysisi Mitra'ninkine benzer, kırmızı başlık takar, kırmızı pantolon giyer, elinde asa taşır. Pater'in sembolü bilgeliği temsil eden asa ve Frigya külahıdır.⁶⁷

⁶¹ Vermaseren, s.172-174; Cumont, s.165; Bakiri, s.173; Dürüşken, s.157

⁶² Vermaseren, s.174-177; Cumont, s.165; Bakiri, s.173; Dürüşken, s.157

⁶³ Vermaseren, s.177-180; Cumont, s.166; Bakiri, s.173; Dürüşken, s.157

⁶⁴ Vermaseren, s.180-182; Bakiri, s.173; Dürüşken, s.158;

⁶⁵ Ulansey, s.48

⁶⁶ Vermaseren, s.182-184; Bakiri, s.173; Dürüşken, s.158

⁶⁷ Vermaseren, s.184-185; Bakiri, s.173; Dürüşken, s.158

Mitraizm'in Sembolleri

Mitraeum harabelerinde bulunan kabartmalar Tauroktoni olarak adlandırılır. Kabartmalarda genelde gök cisimleri, kap, aslan, yılan, akrep, meşale tutan iki kişi ve boğayı kurban eden Mitra yer alır. Mitra dünyayla sema arasında aracı konumundadır. Yedi gezegen, yedi erginlenme aşamasını, kutsal dört unsurdan suyu kap, ateşi aslan, toprağı yılan, havayı karga sembolize etmektedir.⁶⁸ Elde kayıtlar olmadığı için Tauroktoni farklı şekillerde yorumlanmaktadır.⁶⁹ Meşaleyi dik tutan (Kautes), meşaleyi baş aşağı tutan (Kautopas) iki adam ve ortada boğayı öldüren Mitra şöyle yorumlanmaktadır: Kautes, Güneşin doğuşunu, Mitra öğle vaktini, Kautopas Güneşin batışını sembolize etmekte.⁷⁰ Bir başka yoruma göre de Kautes, ilkbaharı; Kautopas, sonbaharı sembolize etmektedir.⁷¹

Tauroktonilerde astronomik unsurlar, astrolojik sembolizm yer alır. Üst köşede Güneş ve Ay'ı temsil eden büstler ve 12 burç yer alır. Güneş baştan yayılan ışık demetleri, Ay hilal şeklinde tasvir edilir. Gezegenler yedi büst biçiminde gösterilir.⁷² Hayatın başlangıcında dünya 7 büyük devreye ayrılır, her biri bir gezegenin tesiri altındadır. Daha sonra 12 burcun tesiri altına girmiştir.⁷³

Taurobolium/Boğa Kurbanı

Boğa kurbanı doğan Güneşle batan Ay arasındaki kozmik düzeni yansıtır. Boğanın öldürülmesi Güneş'in boğa burcundan geçişini yansıtır. Boğa kurbanı baharda yapıldı.⁷⁴ Boğa kurbanı yeni devrin başlangıcını, kışın bitimini, baharın gelişini sembolize etmektedir. Kurbanın eti ve kanı hayatı yenilemekte, ruhu temizlemekte, günden arındırmakta, uhrevi kurtuluşa, ebedi aydınlığa yardım etmektedir. Ayinlerde kutsallık gereği içki de içilirdi. Taurobolium kişinin başına gelebilecek kötülüklere karşı güvence, talih sağlama aracıdır. Burada erginlenmek için kurban yemeğine katılım olurdu. Genel kanı, Taurobolium yaratılışın tekrarını canlandırmaktadır.⁷⁵

⁶⁸ Vermaseren, s.194; Bakiri, s.165

⁶⁹ Burkert, s.121

⁷⁰ Bakiri, s.160-162

⁷¹ Ulansey, s.77, 132

⁷² Duchesne-Guillemin, s.318;Ulansey, s.25-26

⁷³ Vermaseren, s.195

⁷⁴ Vermaseren, s.103; Burkert, s.135-136

⁷⁵ Vermaseren, s.123, 136; Burkert, 1999: 20-21, 40

Mitra Sembolü

Kabartmalarda Frigya takkesi giymiş genç kahraman Mitra şu şekilde tasvir edilmiştir: Başı genelde geriye, bazı kabartmalarda yukarıya bakmakta, sol dizi boğanın üzerinde bükük, sol eli boğanın başını geriye çekmekte, sağ ayak gergin, sağ elle boğayı hançerlemektedir.⁷⁶

Kayadan çıplak doğan kurtarıcı Mitra'ya, Güneş tanrısı kuzgunu yollar, beyaz boğayı kurban etmesini ister. Karganın rehberliğinde boğanın peşine düşer onu mağarada yaralar. Köpek ve yılan yarayı yalayınca kan fişkirir, akrep üreme organını sokar. Kuyruğundan ve kanından buğday ve üzüm tohumları dünyaya yayılır, yumurtalığında canlılar oluşur. Boğa ölüm anında Ay'a, pelerini yıldızlara dönüşür.⁷⁷

4. Mitraizm'in İran Geleneğiyle Benzer ve Farklı Yönleri

İran Mitra'sı hayvanları, otlakları, ovaları korur, bolluk, bereket, nesil, talih bahşeder, ölenlerin yargılamasında bulunur. Duaları tanrıya ulaştırır, ondan iki dünyada koruma dileği, bereket, talih dilenir. Kendisine dua edilir, kurban sunulur, o da kötü güçlere karşı iyileri korur. Kötüleri, yalancıları, antlaşmaya uymayanları ise cezalandırır. Mitra, Ahuramazda'nın emrinde olan insanları koruyan, bereket veren, tanrısal varlık yazata/meleğimsi konumundadır.

İranlılarda tanrısal varlıklara kurban kesme geleneği, irfani aşamalar bulunmakta, yedi sayısı, dört unsur, beyaz renk, Güneş, Ay, Yıldız, köpek kutsal kabul edilmektedir.⁷⁸

Avesta'da Mitraizm'i Çağrıştıran İfadeler

Mihr Yeşt 122'de Mitra'ya övgü, dua ve sunuda bulunacak kişiler temiz olmalı, günahlarından arınmak için tövbe etmeli. *“Mitra'ya övgü, yakarıшта bulunmak için onlar üç gün üç gece kendi bedenlerini yıkamalı, 30 darbe/kamçıya maruz kalmalı. Onlar kendi bedenlerini 2 gün 2 gece yıkamalı, 20 darbeye maruz kalmalı... aksi takdirde bu zever'den/sunudan fıdyeden faydalanamazlar.”*⁷⁹ Burada tövbe, günahlardan arınma için belirtilen uzun süre suyla temizlenme, vücudu eğitime olayı Mitraizm'de görülen erginlenme ve sıkı bedensel eğitim sürecini

⁷⁶ Duchesne-Guillemin, s.318; Mukaddem, s.136;Ulansey, s.33

⁷⁷ Duchesne-Guillemin, s.317; Vermaseren, s.61; Dürüşken, s.149,155

⁷⁸ Polat, Günümüz İran Zerdüştiliği, s.85-87

⁷⁹ Purdavud, Yeştha, c.1, s.491;Dustkhah, c.1,s.383

çağrıştırmaktadır. Zerdüştî gelenekte dini törenlerde, zevert/zevr denilen ekmek, haoma sunusu bulunmaktadır.⁸⁰ Zevert, Mitraizm'deki ekmek ekmek şarap geleneğini çağrıştırmaktadır.

Avesta'da, Zerdüştilerin düşmanı olarak betimlenen Afrasyab'ın sulardan sorumlu bereket yazatası Anahita'ya dileğini yerine getirmesi için yeraltında (mağarada) yüz at, bin sığır, on bin koyun kurban ettiği, fakat dileğin kabul edilmediği yer alır.⁸¹ Zerdüştî metinlerden Bundaheşn'de Afrasyab'ın yeraltında büyücülük için yaptırdığı evden bahsedilir.⁸² Bir bakıma Doğu İran, Orta Asya taraflarında olduğu belirtilen mağara anlayışı, Mitraizm'in mağara, yer altı tapınağı ve kanlı kurban geleneğini çağrıştırmaktadır.

Mağara, Karanlık Motifi

İranlılarda tanrısal varlıklara kurban kesme geleneği vardı. Zerdüştilikte İbadetler aydınlık alanda yapılır. ⁸³ İran Mitra'sında gizlilik, gizem bulunmamakta. Mitraizm'de ise mağara, ikonografi, gizlilik bulunur.

Doğu İran'da, Orta Asya'da Zerdüştî olmayanlar arasında mağarada kurban kesme geleneği bulunmaktadır. Bu yönüyle Mitraizm'e benzemektedir.

Boğa Kurbanı

İran mitolojisinde tanrı Ahuramazda'nın yarattığı ilk sığır Gavevektad, Ehrimen/şeytanımsı varlık tarafından öldürülünce tohumundan bitkiler ve hayvanlar oluşmuştur.⁸⁴ Zerdüştî gelenekte Kıyamet sonrası yeniden dirilişte Saoşyant/kurtarıcı dirilenlerin ölümsüz olması için yapacağı törende “hedayuş” adlı sığırı kurban edip etini insanlara yedirecektir.⁸⁵ Mitraizm'in Mitra'sı boğayı öldürerek yeni yaşamı armağan eder, insan ruhunu kurtarır ve ölümsüzlük bahşeder.⁸⁶ İşlev ve içerik olarak birbirine zıt gibi olsa da bir bakıma sığırın öldürülmesi veya kurban edilmesi yaratılışın, bereketin kaynağı olması açısından iki gelenek benzeşmektedir.

⁸⁰ Uşideri, 308-309.

⁸¹ Purdavud, Yeştha, c.1,212, 251; Dustkhah, c.1, s.305

⁸² Mehrdad, Bahar, Bundaheşn, İntişârât-ı Tus, 5. Baskı, Tahran 1395 hş. s.138

⁸³ Polat, İran Zerdüştiliği, s.91-93

⁸⁴ Bahar, Bundaheşn, s.65-66; Bakıri, s.162

⁸⁵ Boyce, Menabi-i, s.90-91

⁸⁶ Duchesne-Guillemin, s.397-398; Ulansey, s.15-16

Kan/Kutsal Arınma Motifi

Zerdüştilikte dine giriş/ kuştı kemeri bağlama, sidre gömleği giyme, dindarlık, günahlardan arınma, hastalık ve murdara dokunma sonucu oluşan kirlilikten arındırmak için din adamının yönettiği çeşitli temizleme törenleri bulunmaktadır. Bu arındırma törenlerinde “gomez” denilen sığır idrarı da kullanılırdı.⁸⁷ Bu yönüyle İran geleneği “gomez” ile Mitraizm’in sığır kanıyla arınma arasında benzerlikler kurulabilir.

Yılan, Akrep Motifi

İran geleneğinde yılan, akrep Ehrimen’in yarattığı kötü, zararlı, düşman ve öldürülmesi gereken varlıklardandır. 88 Yılan deri değiştirdiğinden yaşamın yenilenmesine, akrep ölüme neden olup yeni yaşamı doğurduğuna yorumlanır. Bu bakımdan İran geleneğiyle Mitraizm ayrışmaktadır.

Köpek Motifi

Zerdüşti gelenekte de köpek kutsaldır. Köpek insanın dostu ve koruyucusu olarak yorumlanır.⁸⁹ İşlevsel açıdan farklı olmakla beraber Mitraizm’deki köpek figürüyle benzeştirilebilir.

Kutsal Ekmek-İçki Motifi

Hint ve İran dini geleneğinde kutsanmış ekmek ve kutsal soma/haoma içkisi geleneği bulunur.⁹⁰ Bu açıdan Mitraizm’le benzeşmektedir.

Erginlenme

İran kültüründe yedi iklim, yedi şah, yedi ateşgede, cennetin yedi kattan oluşu, irfanın yedi aşaması anlayışı bulunmaktadır.⁹¹ Mitraist bireyin erginlenme aşamasında geçmek zorunda olduğu göksel unsurların izleri İran kültüründe de bulunmaktadır. Fakat Mitraistler gibi astronomik anlayış baskın ve belirgin değildir. Sasaniler dönemi (M.S.224-651) Zerdüştiliğini yansıtan Pehlevice geç dönem eserlerinden Zand Vohumen Yasn’da eskatoljik dönemde göksel varlıklardan Ay, Güneş, jupiter, Merkür ve Venüs’ün rollerinin işlevinden bahsedilir.⁹² Gezegenlerin/yıldızların etkinliği

⁸⁷ Polat, İran Zerdüştiliği, s.89-90, 125; Sular, Günümüzde İran Zerdüştileri, 209,

⁸⁸ Uşideri, s. 255-256

⁸⁹ Polat, İran Zerdüştiliği, 132

⁹⁰ Yıldırım, s.387-388; Uşideri, s.278

⁹¹ Dustkhah, Avesta, c. 2, s. 1082;Uşideri, s.493

⁹² www.avesta.org/Zand-i Vohuman Yasht (2023), 6/4, 7/8, 3/4, 18.

Ulama-i İslam adlı eserde de yer alır.⁹³ Bu durum Zerdüştiler arasında astrolojinin, yıldız kültürünün bilindiğine, inanıldığına yorumlanabilir. Bu yönüyle Mitraist gelenekle benzeşmektedir.

Yükselme Motifi

İran ve Zerdüşti geleneğinde yükselme motifleri bulunmaktadır. Bunlardan biri Ardaviraf adlı din adamının uykuya daldığı esnada ruhunun cennet ve cehennemi gezip yedi gün yedi gece sonra uyanması olayıdır. Bu seyahatte ona göksel âlemde eşlik edenlerden biri yazata/meleğimsi Mitra'dır.⁹⁴ Mitra'nın göğe seyahati, bir bakıma Mitraistlerin erginlenmelerine benzemektedir.

Zaman Motifi

Zerdüştilikte zaman meleği Zurvan, İrani Zurvanist gelenekte ise zaman tanrısı Zurvan anlayışı bulunur.⁹⁵ Mitra tapınaklarında zamanın düzenleyicisi aslan başlı tanrı figürünün bulunduğu belirtilir.⁹⁶ Zamanın önemi açısından İran geleneği ile Mitraizm arasında benzerlik kurulabilir.

5. Mitraizm'in Yunan-Roma Geleneğiyle Benzerliği

Antik Yunan ve Roma'da erginlenmeci, mistik, gizemsel sır dinleri, bereket, ölümden diriliş kültürleri ve felsefi-ahlaki dini gelenekler, yapılar bulunmaktaydı. Bunların Mitraizm'e yansıdığı, bazı yönlerden benzeştiği kabul edilir. Bunların benzer yönlerini inceleyeceğiz.

Yunan- Roma Mitolojik Figürleri

Apollon

Zeus ve Leton'un çocuğu her şeyi gören, kehanetlerin sahibi, yol gösterici, Apollon; Güneş kültürünü simgeleyen, kötülere okla vuran savaşçı tanrıdır. Antik Yunanda Delphoi'da adına tapınak bulunur, şenlikler düzenlenirdi.⁹⁷ Yunanlar önemli işe başlayıp başlamamak için kehanet için Delphoi tapınağına gider, Apollon'a başvurur kurban sunarlar, savaşa başlamadan önce Apollon adına övgü ilahisi olan Paian okuyarak başlarlar, adaklar adarlardı.⁹⁸ Apollon'a şükran için sunulan

⁹³ www. avesta org/Ulama-i İslam, (2023) 25-26.

⁹⁴ Uşideri, s.86-87;Philippe Gignoux, Ardavirafname, çev. Jale Amuzgar, İntişârât-ı Muin, 5.Baskı, Tahran 1394 hş.s.50

⁹⁵ Uşideri, 305-306; Mehmet Mekin Meçin, Zerdüştiliğin Temel Öğretileri, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2019, 138-143.

⁹⁶ Ulansey, s.20,145

⁹⁷ Homeros, İlyada, çev. Azra Erhat, A. Kadir, İş Bankası Kültür Yayınları, 10. Baskı, İstanbul 2019, s.85, 102, 594; Hesiodos, Theogonia, İşler ve Günler, çev. Azra Erhat, Sabahattin Eyüboğlu, İş Bankası Kültür Yayınları, III. Baskı, İstanbul 2018, s.6, 40

⁹⁸ Ksenophon, s.32,72, 146,244;Egon Friedell, Antik Yunan'ın Kültür Tarihi, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2017,s.77

kurbanlar arasında boğa yer alırdı.⁹⁹ Apollon'un kutsal hayvanı kargadır/kuzgun, habercisi şahindir.¹⁰⁰

Apollon'un güneşle ilintisi, dağda yaşaması, savaşçı, cezalandırıcı, yol gösterici, yardımseverliği, kurban adanması, adına şenlikler düzenlenmesi, kuşlarla ilişkisi bakımından Hint ve İran Mitra'sı ve Mitraizm'le benzeşmektedir.

Helios

Helios, Güneşi gökyüzünde taşıyan atlarla çekilen arabanın sürücüsü olan tanrıdır. Helios bilgili, her şeyi görür, iştir, şifacı ve hayvan sürüleri sahibidir.¹⁰¹

Helios'un bilgili, şifacı, sürü sahibi ve arabasının oluşu bakımından Hint ve İran Mitra'sıyla benzeşmektedir.

Yunan-Roma Dini Kültürleri

Boğa Kurbanı; Boğa kurban geleneği, kanının kutsallığı, yemindeki, arınmadaki rolü antik Yunan kültüründe, söylencesinde önemlidir.¹⁰²

Kibele Bereket Kültü; Boğa kurbanı, boğa kanıyla vaftiz, arınma, suyla yıkanma, kendinden geçip vücudu yaralama, kan akıtma, Attis'e öykünme, hadım olma ritüelini içerir.¹⁰³

Demeter/Eleusis Bereket Kültü; Dini ve ahlaki arınma ayinleri, yemin töreni, suda yıkanma, oruç/perhiz, adak, kurban kesme, kanı serpmeye ve ziyafet gibi sırlı gelenekleri içerir.¹⁰⁴

Dionisos Diriliş Kültü; Dağlarda müzikli, danslı törenler yapıp şarap içme, trans/vecd haline gelme, boğayı parçalama, çiğ et yeme, kan içme, kutsal sayılan hayvanların kanını şarapla karıştırıp içme geleneği.¹⁰⁵

⁹⁹ Homeros, İlyada, I s.13;Robin, Sowerby, Yunan Kültür Tarihi, çeviren, Özgür umut Hoşafçı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2012, s.77-78

¹⁰⁰ Homeros, Odyseia, çev. Azra Erhat, A. Kadir, İş Bankası Kültür Yayınları, VI. Baskı, İstanbul 2018; s.268;William Hansen, Yunan ve Roma Mitolojisi, çev. Ümit Hüsrev Yolsay, Say Yayınları, İstanbul 2017, s.166

¹⁰¹ Homeros, Odyseia, s.3, 188, 211;Hesiodos, s.17, 234; Hansen, s.63-64, 331-335

¹⁰² Platon, Kritias-Kharmides, çeviren, Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul 2014, s.42-43

¹⁰³ Colette Estin, Helene Laporte, Yunan ve Roma Mitolojisi, çev. Musa Eran, Tubitak, Ankara 2002, s.216; Dürüşken, s.72-83

¹⁰⁴ Dürüşken, s.117; Sowerby, s.84;

¹⁰⁵ Dürüşken, s.89-93; Hansen, s.248,253; Friedell, s.76

Yunan-Roma Felsefi-Ahlaki Gelenekleri

Orfeus/Orfikler; Ruhun bedende esir olduğuna inanırlardı. Bilgelik, ahlakilik önemsenir ruhun kurtuluşu amaçlanır, disiplin çilecilik, hayvansal ve bazı bakliyat yiyecekler yememe, perhiz, törensel ayinler yapılır.¹⁰⁶

Pisagorasçılar; Ahlak, disiplin, ruhsal ve bedensel arınmayı hedefleyen felsefi akım. Bilimsel çalışma, zihni arındırma/susma, hayvansal ürünler ve bazı bakliyatları yememe, perhiz yapma, bedensel güçlenme için jimnastik, müzik gibi etkinlikler yaparlardı. Topluluğun bireyleri arasında kardeşliğe, dayanışmaya, paylaşmaya, üye kadınlar ise saflığa, sadeliğe ve eşlerine sadakate önem verirlerdi.¹⁰⁷

Stoacılar; Doğaya uygun yaşam, yasalara bağlılık, adalet, dindarlık, ahlak, dostluk, sevgi ve kardeşliğe önem verirlerdi. Gök bilimlerine ve astrolojiye ilgilidiler.¹⁰⁸

Antik Yunan Roma kültürlerinde bir bakıma tabiatın canlanmasına, yeniden yaratılışa eşlik edilir, tanrıların yardımı elde etmeye çalışılır, insanlara, hayvanlara bereket mutluluk vermesi arzulanır. Bireyin iç dünyasının gelişmesi, tanrısal feyz elde etmesi için rahipler tarafından arınma eğitimi verilir, ritüeller yapılır. Sırlı yapılar olmaları nedeniyle erginlenme törenine katılanlara gördüklerini, yapılan ritüelleri kimseye söylememeye yemin ettirilirdi. Bu nedenle törenlerin ve ritüellerin detayları kamudan gizlenirdi. Bu anlayış ve gelenekler Mitraizm'in özelliklerini çağrıştırmaktadır.

Apollon, Helios, Kibele, Demeter vb. mitolojik tanrısal figürler, kültürler, Sır dinleri ve felsefi-ahlaki yapılar ile Mitraizm'in bazı ortak yönleri bulunmaktadır. Sır dinlerinde, diriliş, bereket kültürlerinde ve felsefi-ahlaki gruplarda dürüstlük, cesaret, disiplin, sıkı eğitim, yasalara bağlılık, adanmışlık, sunu gibi bazı unsurlar Mitraizm'in özellikleriyle benzeşmektedir. Mitraistlerin yedi erginleşme aşamasında gözetimi altına girdikleri göksel gezegenlerin varsayılan mitolojik işlevleriyle örtüşmektedir.

Kanaatimizce Yunan-Roma geleneği Mitraizm'in doğuşunu kolaylaştırmış ve onu bazı yönlerden etkileyip şekillendirmiştir. Mitraizm'in gelişiminde, yayılmasında, Mitra kültürü, mitolojik tanrı

¹⁰⁶ James Adam, Antik Yunan Din Öğretmenleri, çev. Özgüç Orhan, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2019, s.111-112; Ahmet Arslan, İlkçağ Felsefesi Tarihi, Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2017, s.137-138; Hansen, s. 409-411

¹⁰⁷ Eduar Zeller, Grek Felsefesi Tarihi, İz Yayıncılık, İstanbul 2001, s.58-60; Arslan, s.158-159; Adam, s.208-209; Friedell, s.133-135; Jacob Burckhardt, Yunanlar ve Yunan Medeniyeti, çev. İsmail Hakkı Yılmaz, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2019, s.302-303,463

¹⁰⁸ Zeller, s.273-275; Arslan, s. 209; Dürüşken, s.150

figürleri, bereket, diriliş, erginlenme kültleri ve ahlaki disiplini amaçlayan felsefi yapılar etkili olmuştur. Mitra'nın Apollon ve Güneş tanrısına benzer özelliklerinin olması, Mitraizm'in yayılmasını kolaylaştırmıştır.

6. Mitraizm'in Farklı Geleneklerle Benzerliği, Olası Etkileri

Ermeni mitolojisinde anlatılan Mitra'nın kayadan doğuşu, boğa kurbanı, akan kandan faydalı bitkilerin oluşu anlayışı ile kurban kanının insanlara sürülmesi gibi gelenekler Mitraizm'i çağrıştırmaktadır.¹⁰⁹

Mitraizm, vaftiz, ekmek-şarap ayini, Mitra'nın doğum günü 25 Aralık, kurtarıcılık, kıyamet ve yeniden diriliş, göğe yükselme, haç sembolü, ikon kullanımı vb. konularda Hristiyanlıkla benzerlik arz etmektedir. Bu nedenle Mitra geleneğinin bazı unsurlarının Hristiyanlığa geçtiği belirtilir.¹¹⁰

SONUÇ

Yazılı kaynaklarda M.Ö. 14. asra kadar ulaşan, Anadolu'da Hint'te, İran'da etkin olan Mitra kültü bulunmaktadır. Mitra'nın uzunca bir dönem dinsel yaşamda önemli konum ve işleve sahip olduğu, antik toplumlar da görülen güneş kültüyle ilişkilendirildiği görülmektedir. Hint ve İran dini geleneğinde Mitra kötülükle mücadele eden tanrısal varlık konumundadır.

M.Ö. birinci asırda aynı adı taşıyan Anadolu ve Roma'da etkin olan Mitraizm adlı bir dini gelenek ortaya çıkmıştır. Mitraizm senkretik, gizemli, disipliner dinsel yapıdır. Siyasi destek ve askeri sınıf tarafından benimsenme nedeniyle Roma egemenliğinin hâkim olduğu coğrafyalarda yayılmıştır.

Genelde Mitraizm'in İran geleneğinden kaynaklandığı varsayılır. Bunu teyid edecek net veriler mevcut değildir. Mitraizm, bazı yönlerden Hint-İran Mitra geleneğini, Yunan-Roma Apollon, Helios, Güneş, Kibele vb. mitolojik tanrı anlayışlarını, bereket, diriliş kültlerini çağrıştırmaktadır. Yunan ve Roma'da görülen dini kültürler, felsefi-ahlaki, mistik, gizemsel yapı ve gelenekler

¹⁰⁹ Mehmet Yılmaz, *Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme*, TAED, Erzurum 2010 (93-104), s.96, 100-101

¹¹⁰ Cumont, s.34,197; Sarıkçıoğlu, *Din Fenomonolojisi*, s.140; Mahmut Çoban, *Mitraizm ve Mitraizm'in Erken Dönem Hristiyanlığına Olası Etkileri*, Doktora Tezi, İstanbul 2021, 180-182, 188, 191-194.

muhtemelen Mitra kültürünün kabulünü kolaylaştırmış, onu Mitraizm'e dönüştürmüş, bir bakıma Doğu-Batı sentezi oluşturmuştur.

Mitra kültürü ile Mitraizm arasında benzerlikler dikkat çekici olmakla beraber, birçok zıtlıklar da bulunmaktadır. Mitraizm'le ilgili elde yeteri veri ve dinsel metinlerin olmayışı Mitraizm'in bazı yönlerinin ve özgülüğünün karanlıkta kalmasına neden olmaktadır.

Mitra'ya Zerdüştiler yazata/meleğimsi olarak inanmakta, adına Mihrigan bayramı kutlanılmaktadır. İran kültürü ve edebiyatında Mitra/Mihr sevgi ve aşk sembolüdür. Anadolu kültüründe Mihri, Mihriban, Mihrican adıyla yaşamaktadır.

Hristiyanlığın egemenliği sonucu Mitraizm yasaklanmış, tapınakları yıkılmıştır. Mitraizm yapısal olarak mistik dini oluşumlara benzediğinden Mitraistler varlıklarını Gnostik yapılar arasında devam ettirmiş, zamanla da kaybolmuştur.

KAYNAKÇA

Adam, James, Antik Yunan'ın Din Öğretmenleri, çev. Özgüç Orhan, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2019.

Ahmedi, Daryuş, Payan-ı Cihan u Zuhur-ı Mevud, Neşr-i Cevane-yi Tus, Tahran 1386 hş

Alıcı, Mehmet, Kadim İran'da Din, Ayışığı kitapları, İstanbul, 2012.

Arslan, Ahmet İlkçağ Felsefesi Tarihi, Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2017.

Bahar, Mehrdad, Edyan-ı Asyayı, Neşr-i Çeşme, 8. Baskı, Tahran 1388 hş.

Bahar, Merhdad, Bundaheşn, İntişârât-ı Tus, 5. Baskı, Tahran 1395 hş.

Bakiri, Mehri, İran-ı Bastan, Neşr-i Katre, 3. Baskı, Tahran 1387 hş.

Boyce, Mary, Zerdüştiyan, çev. Asker Behrami, İntişârât-ı Kaknus, Tahran 1389 hş.

Boyce, Mary, Menabi-i Mektub-ı Din-i Zerdüşti. çev. Şima Cafari-Dehaghi, Merkez-i Dâiretü'l Meâarif-i Bozorg-i İslami, 2. Basım, Tahran 1393 hş.

Burckhardt, Jacob, Yunanlar ve Yunan Medeniyeti, çev. İsmail Hakkı Yılmaz, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2019.

Burket, Walter, İlkçağ Gizem Tapıları, Çev. Sina Şener, İmge Kitabevi, Ankara 1999.

Campbell, Joseph, Batı Mitolojisi, çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi, 3.Baskı, Ankara 2003.

Cumont, Franz, Din-i Mehri, çev. Ahmed Acudani, Neşr-i Sales, Tahran 1387 hş.

Çoban, Mahmut, Mitraizm ve Mitraizm'i Erken Dönem Hristiyanlığına Olası Etkileri, Doktora Tezi, İstanbul 2021.

Duchesne-Guillemain, Jacques, Din-i İran-ı Bastan, çev. Rüya Müneccim, Neşr-i İlm, Tahran 1385 hş.

Dustkhah Celil, Avesta, İntişârât-ı Morvarid, 17. Baskı, Tahran 1392 hş.

Dürüşken, Çiğdem, Roma'nın Gizem Dinleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2011.

Eliade, Mircea, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, I-II, çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2009.

Erhan, Fatih, Antik Çağ Kilikia Sikkelerinde Dinsel Tasvirler, Doktora Tezi, İstanbul 2014.

Estin, Colette, Laporte, Helene, Yunan ve Roma Mitolojisi, çev. Musa Eran, Tubitak, Ankara 2002.

Friedell, Egon, Antik Yunan'ın Kültür Tarihi, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2017.

Gignoux, Philippe, Ardavirafname, çev. Jale Amuzgar, İntişârât-ı Muin, 5.Baskı, Tahran 1394 hş.

Güneş, Adnan, Zerdüştilikte Melek İnancı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019.

Hansen, William, Yunan ve Roma Mitolojisi, çev. Ümit Hüsrev Yolsay, Say Yayınları, İstanbul 2017.

Heredotos, Tarih, çev. Müntekim Ökmen, İş Bankası Kültür Yayınları, xv. Baskı, İstanbul 2019.

Hesiodos, Theogonia, İşler ve Günler, çev. Azra Erhat, Sabahattin Eyüboğlu, İş Bankası Kültür Yayınları, III. Baskı, İstanbul 2018.

Homer, Odyseia, çev. Azra Erhat, A. Kadir, İş Bankası Kültür Yayınları, VI. Baskı, İstanbul 2018.

Homer, İlyada, çev. Azra Erhat, A. Kadir, İş Bankası Kültür Yayınları, 10. Baskı, İstanbul 2019.

Hovian, Andranik, İraniyan Armeni, Defter-i Pejuheşha-yi Ferhengi, Tahran 1387 hş.

İznik, Erkan, Anadolu'da Mitra Kültü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999.

Kaya, Korhan, Hint Mitolojisi Sözlüğü, İmge Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2003.

Kaya, Korhan, Upanishadlar, İş Bankası Kültür Yayınları, V. Baskı, İstanbul 2017.

Kaya, Korhan, Rigveda, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

Kızıl, Hayrettin, *Mitra'dan Mitras'ın Sırlarına, Mitraizmin Kuruluş Serüveni*, Ekev Akademi Dergisi, (2013 Bahar), Yıl:17, S.55, (113-136).

Kızıl, Hayrettin, *Hint ve İran Mitolojilerini Göre Mitra, e-Şarkiyat İlmi Araştırma Dergisi*, (2013 Kasım), s.x.(26-41).

Ksenophon, Anabasis, On Binlerin Dönüşü, çev. Ari Çokona, İş Bankası Kültür Yayınları, IV. Baskı, İstanbul 2019.

Küçük, Abdurrahman, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Berikan Yayınevi, Ankara 2009.

Meçin, Mehmet Mekin, Zerdüştiliğin Temel Öğretileri, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2019.

Mukaddem, Muhammed, Costar-i Derbare-yi Mehr u Nahid, İntişârât-ı Hirmend, 3. Baskı, Tahran 1388 hş.

Nayini, S. M. Rıza Halili, Gozide-yi Surudha-yi Rig Veda, Vizaret-i Ferheng u İrşad, Tahran 1385 hş.

Platon, Kritias-Kharmides, çeviren, Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul 2014.

Polat, Mahmut, Günümüz İran Zerdüştiliği Üzerine Bir Araştırma, Yüksek Lisans Tezi, Adana 2013.

Polat, Mahmut, Zerdüş'tün Gatha'sı Üzerine Bir Araştırma, Doktora Tezi, Adana 2019.

- Purdavud, İbrahim, Yeştha, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tehran, 2. Baskı, Tahran 1347 hş.
- Purdavud, İbrahim, Khorde Avesta, İntişârât-ı Esatir, 2.Baskı, Tahran 1386 hş.
- Razi, Haşem, Amuzeş Hattı Mıhi, İntişârât-ı Behçet. 3. Baskı, Tahran 1392 hş.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem, Din Fenomenolojisi, 2. Baskı, Fakülte Kitabevi, Isparta 2011.
- Seyfeli, Canan *Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hristiyanlık Öncesi Ermeni Panteonu*, OMÜİFD dergisi, s.30, 2011.
- Sowerby, Robin, Yunan Kültür Tarihi, çev. Özgür Umut Hoşafçı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2012.
- Sular, M. Emin, Günümüzde İran Zerdüştileri, Doktora Tezi, Ankara 2018.
- Ulansey, David, Mitras'ın Gizemlerinin Kökeni, çev. Hüsnü Ovacık, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1998.
- Uşideri, Cehangir, Dânişnâme-yi Mazdayasna, Neşr-i Merkez,6.Baskı, Tahran 1394.
- Vermaseren, Martin, Ayini Mitra, çev. Bozorg Nadirzad, Neşr-i Çeşme, Tahran 1390 hş.
- Yıldırım, Münir, *Tarsus'un Dini Tarihine Tarihsel Bir Yaklaşım*, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (2006),6(2) (101-122).
- Yıldırım, Nimet, Fars Mitolojisi Sözlüğü, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2008.
- Yılmaz, Mehmet, *Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme*, TAED, Erzurum, (2010) (93-104).
- Zeller, Eduar, Grek Felsefesi Tarihi, İz Yayıncılık, İstanbul 2001.
- www.avesta.org/Zand-i Vohuman Yasht (2023).
- www.avesta.org/Ulama-i İslam (2023).